

Віталій Бабюх

Еволюція поглядів В. Леніна та А. Луначарського щодо функціонування політичної цензури

Ефективне функціонування партійно-радянського апарату протягом 1917–1930-х рр. залежало від багатьох чинників і факторів. Одним із факторів стала його здатність управляти суспільством, підпорядковувати поведінку (діяльність) людей інтересам вищого партійно-державного керівництва СРСР.

В країнах з диктаторською формою правління для управління суспільством активно застосовувався політичний примус та державний терор. Органи державної безпеки, правоохоронні та різноманітні державні та партійні контролюючі органи склали так звану систему політичного нагляду. Одним із сегментів політичного контролю була цензура. Вона існує в кожній країні, але набуває різних форм в залежності від політичного режиму. Цензурний нагляд/контроль в Радянському Союзі став однією із складових системи, яка охороняла ідеологічну цілісність суспільства, відповідала за впровадження ідеологічних стереотипів.

Марксо-ленінська ідеологія в СРСР, а тому й УСРР–УРСР, в 1917–1930-х рр. була основою і стрижнем усієї політичної системи. Вона давала загальну орієнтацію життя суспільства і встановлювала межі та ідеологічні принципи діяльності державних органів.

Більшовицька ідеологія стала державною, оскільки вона була обов'язковою для усіх громадян країни. Крім того, державні та партійні органи, завдяки централізованому механізму управління, контролювали формування світогляду радянського суспільства.

Формуванню більшовицької ідеології можна завдячувати керівникам РСДРП(б)–РКП(б), які трансформували марксистське вчення, пристосували його до політичних і економічних реалій Російської імперії. Весь зміст їх програми вмістився у ряд, зрозумілих частині населення, гасел. В подальшому це забезпечило підтримку більшовикам окремих соціальних груп.

Завдання «захоплення» свідомості населення (як і влади) було основним. Більшовикам необхідно було втримати маси

під впливом власної ідеології і обмежити вплив політичних опонентів. Здійснення цього стало можливим лише із введенням радянської політичної цензури, в обов'язки якої входила боротьба з «інакодумством».

Еволюція поглядів представників вищого партійно-державного керівництва СРСР щодо цензури, їх участь в цензурному процесі, вплив суджень на долі культурних діячів УСРР–УРСР та СРСР майже не розглядались в історіографії. В працях, присвячених політичній цензурі, видавничій справі, мистецтву періоду 1920–1930-х рр. приводяться лише витяги із висловлювань В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна, А. Луначарського та ін. «про культурне будівництво в новій радянській державі»¹. Та ці небагаточисленні цитати не дають повного розуміння ідеологічних передумов організаційного становлення органів політичної цензури в СРСР та Радянській Україні.

Охарактеризувати погляди керівників більшовицької партії на цензуру намагався Г. Жирков, який оглядово проаналізував обмін думками вищого партійно-державного керівництва щодо свободи слова в СРСР². Не висвітленими ж залишились еволюція цих поглядів, їх зародження та переростання у практичне застосування з огляду на головну політичну «лінію партії». Дана стаття стала спробою комплексного аналізу розвитку поглядів на культурних процес лідерів більшовицької партії, їх зв'язок із політичними, економічними та соціальними процесами, що відбувалися в державі в цілому та республіці зокрема.

---

¹ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929–1953. – СПб., 2000. – 312 с.; Блюм А. Министерство правды. Цензура: происхождение видов // Новое время. 2002. – № 22. – С. 36–38.; Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М., 2002. – 400 с.; Чертопруд С. Зарождение и становление системы защиты государственной тайны в Советском Союзе с 1919 по 1930 год // www.agentura.ru; Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт.1917–1920 гг.). – М., 2002. – 271 с.; Ченцов В. Табу — на думку, заборона — на слово // З архівів ВУЧК–ГПУ–НВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12–22.; Очеретянко В. Загратована думка. – К., 2000. – 220 с.

² Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв. – М.: АСПЕКТ-ПРЕСС, 2001. – 368 с.

Боротьба проти самодержавства спричинила формування політичних партій в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Головною перешкодою на шляху розповсюдження партійних програмових засад серед широких верств населення для легальних та нелегальних політичних організацій була царська цензура. Як царизм, так і опозиційні сили розуміли значення пропаганди у справі захоплення та утримання влади. Розумів це і один з керівників РСДСРП В. Ленін. Критичні статті щодо політики царського режиму розповсюджувалися через мережу напівлегальних та підпільних друкованих органів. Хоча такі газети і наптовхувалися на цензурно-жандармський контроль, однак, знаходили свого читача і поступово вносили нові ідеї у традиційний світогляд певних соціальних груп.

В. Ленін вже знав критерії цензурної перевірки та можливості видання власних статей у різних містах імперії. В листах до рідних та друзів він вишукував можливості видання власних творів в Росії. В. Ленін зазначав можливість публікації його брошури без попередньої цензури, оскільки для цього «потрібно більше 10 друкованих аркушів». Його не хвилювали питання, пов'язані з фінансовою стороною справи, а лише з цензурною: «Чи пропустить цензура передрук статті із закритого журналу...»³.

В листі до М. Єлізарова, В. Ленін писав, що «московський [цензурний] контроль» над друком дуже жорсткий і неперотний («книгу Булгакова (про ринки) тримали в цензурі рік!»), тому просив «звернути увагу на Пітер»⁴. Вже тоді, у 1898 р., цензура заважала йому вільно висловлювати переконання.

В подальших роботах майбутній «вождь світового пролетаріату» показував не лише ставлення до ідеологічних заборон самодержавного режиму, а й закликав до боротьби за «свободу слова». Зокрема, в праці «Что делать?» В. Ленін визначав основними завданнями соціал-демократичної партії відстоювання не лише економічних реформ, а передусім «законодавчих» — «про паспорти», «про сектантство», «про цензуру» тощо. Мотивувалося це тим, що економічні поступки виконувати найлегше⁵.

³ *Ленин В.И.* Полное собр.соч. Изд. 5. – М., 1975. – Т. 55. – С. 70.

⁴ Там же. – С. 82.

⁵ Там же. – М., 1963. – Т. 6. – С. 63.

В. Ленін розумів, що лише «поступки в сфері законодавства» зможуть розхитати підвалини влади царату. Саме тому в праці «Самодержавие колеблется» він вимагав негайного визнання законом «свободи слова», тому що без цього не «...зникне ганебна російська інквізиція, яка травить сповідання ... неказених думок, неказених вчень»⁶.

Такі висловлювання з приводу цензури, як уже зазначалось, використовувались як засіб боротьби проти самодержавства, як гасла, що повинні були в передреволюційний час закликати не лише пролетаріат, а й інтелігенцію до виступів. Це була вміла політична гра, яка кінцевим результатом мала захоплення і утримання влади.

«Літературна справа» в такому разі ставала частиною, «коліщатком і гвинтиком» «загальнопролетарської справи», методом об'єднання великих мас населення під керівництвом соціал-демократичної партії. Водночас, В. Ленін безапеляційно і своєрідно інтерпретував «свободу слова», як принцип демократичних свобод. Він твердив, що вся друкована продукція (періодика та література) повинна стати органами політичних організацій (як показала наступна боротьба за монополію влади, малося на увазі саме більшовицьку партію). В такому разі митці повинні бути членами партії, видавництва, склади, магазини, читальні, бібліотеки тощо мали стати партійними. Їх діяльність, на думку вождя, повинен контролювати пролетаріат⁷.

Аналізуючи такі погляди «вождя пролетаріату», можна зробити ряд висновків. Зокрема, вже у 1905 р. В. Ленін усвідомлював важливість контролю за друкованим словом як засобу боротьби з політичними опонентами. Якщо ж звернутися до історичного контексту, то стає зрозумілим, що «вождь світового пролетаріату» мав на увазі лише газети, видавництва, бібліотеки та ін., які утримуються на партійні кошти. Таким чином, партійні органи друку, як і члени партії, повинні добровільно, безкорисно і послідовно проводити лінію партію. Саме «партійність», на думку В. Леніна, не дивлячись на дисциплінарне насилля, є шляхом до свободи. «Справжню свободу» набував

⁶ *Ленин В.И.* Полное собр. соч. Изд. 5. – М., 1967. – Т. 7. – С. 125.

⁷ Там же. – М., 1968. – Т. 12. – С. 100–102.

той, хто підкорявся партійній дисципліні, а не «безпартійний індивідуаліст», який «торгував» власним талантом. «Вождь» обмежував демократичний принцип «свободи слова» вузькопартійними межами.

Таке своєрідне бачення «свободи друку» свідчило про майбутню монопартійність соціалістичного суспільства та підпорядкування державних структур інтересам партії. Вже в одному із перших декретів радянської влади, розробленому і підписаному В. Леніним — декреті «Про друк»⁸ — зазначалось, що «буржуазна преса є наймогутнішою зброєю буржуазії. Особливо в критичний момент, коли нова влада ... тільки закріплюється, неможливо було цілком залишити цю зброю в руках ворога в той час, коли вона не менш небезпечна в такі хвилини, ніж бомбі і кулемети»⁹.

Контроль більшовиків як «єдиного виразника інтересів пролетаріату» за централізацією паперу, видавничої бази, бібліотеками, письменницькими організаціями — все було втілено в життя протягом 1920–1930-х рр.

В 1918–1922 рр. українські землі стали не лише ареною громадянської війни, а й вогнищем політичної боротьби, звідки «буржуазна ідеологія» могла поширитись на територію підконтрольну радянській владі. Тому, не дивлячись на «соціалістичні ідеали» і гасла «про свободу слова та друку», визнавалося за потрібне існування політичної цензури. В цей період йшов пошук прийнятних форм цензури, а на практиці панував «цензурний суб'єктивізм». Тому декрет «Про друк» надав формуванню цензурних органів певних організаційних норм та виклав громадськості перші критерії більшовицького бачення перспектив ідеологічного розвитку суспільства.

Закінчення громадянської війни та введення нової економічної політики, на перший погляд, лібералізували як економічні процеси, так і політичне життя країни. Лідери соціалістичних опозиційних партій та громадських організацій почали активно через друковані видання популяризувати серед населення програмові засади.

⁸ Декрет СНК «О печати» от 27 окт. (9 ноября) 1917 г. // Декреты Советской власти. Т. 1. – М., 1957. – С. 24–25.

⁹ Там же. – С. 24.

Політика більшовицької партії передбачала введення системи тотального контролю і охорону пріоритетів власної ідеології. Буржуазній моралі і релігії, їх канонам пролетаріат, за словами В. Леніна, повинен протиставити партійні друковані органи і літературу, основною умовою існування яких стало фактичне знищення опонента в особі буржуазної преси¹⁰.

Але нова економічна політика у 1921–1922 рр. негативно вплинула на головний засіб більшовицької пропаганди і агітації — пресу. За свідченнями доповідачів Пленуму ЦК КП(б)У в травні 1922 р. в більшості міст Радянської України радянські друковані органи перестали існувати або втратили фінансування¹¹. Натомість НЕП сприяла розвитку приватних (нерідко опозиційних до влади) видавництв. В такій ситуації більшовицьке політбюро, за вказівки і участі свого лідера, 18 листопада 1921 р. видало директиву керівнику цензурного органу Держвидаву Росії М. Мещерякову, в якій чітко вказувались ідеологічні критерії заборони та дозволи видання літератури. Зокрема, заборонялись видання явно реакційні: релігійна література, «містична», «антинаукова», «політично ворожа» тощо¹². Ця постанова націлювала державні органи на боротьбу з інакомисленням у всіх його проявах — особливо проти ідеології інших політичних партій. Був даний дозвіл на придушення політичних опонентів більшовиків.

Ряд заходів, які зробили жорсткішим політичний курс і цензурний режим в суспільстві, були сприйняті неоднозначно. Одними з перших на це відреагували письменники. Всеросійський союз письменників 30 грудня 1921 р. звернувся до наркома освіти А. Луначарського з проханням припинити «переслідування» не політичної («...оскільки в країні ... ліквідована політична свобода, всі наслідки цього неминучі»), а художньої літератури¹³. У Анатолія Васильовича також не було чітко

¹⁰ *Горяева Т.М.* Политическая цензура в СССР 1917–1991. – М., 2002. – С. 163.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 91, арк. 13–14, 19, 31, 42–43.

¹² Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / Сост. А. В. Блюм. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 20.

¹³ Там же. – С. 22–25.

визначеної позиції щодо радянської цензури. Людина від природи м'яка та добра (як згадували пізніше письменники-емігранти В. Ходосевич, М. Бердяєв та ін.), він часто захищав письменників від діяльності органів цензури¹⁴.

Вже в січні 1922 р. Луначарський звернувся до Мещерякова з проханням обмежитись забороною видання лише контрреволюційної літератури і порнографії. На це керівник Держвидавву заперечив, що такий підхід до справи суперечить директиві Політбюро ЦК РКП(б), яку він втілював в життя¹⁵.

Заходи щодо боротьби з опозиційними партіями отримали неоднозначну оцінку і в партійних осередках РКП(б). Найцікавіше вираження вони знайшли в статтях Г. Мясникова «Докладная записка» і «Больные вопросы», де він пропонував власну програму демократизації суспільного життя, а разом і відновлення свободи слова.

Партробітник висловлювався за надання свободи друку усім — «від монархістів до анархістів включно», а одній з найбільших щоденних газет пропонував видавати полеміку та дискусії «всіх відтінків суспільної думки». Саме через дискусію і перемогу більшовизму над опозиційними точками зору передбачалось впливати на маси, тому що народ потрібно «не в страху тримати, а ідейно впливати на нього і вести за собою»¹⁶.

В. Ленін, який особисто стежив за великою кількістю виданої літератури, відреагував на ці ідеї в особистих листах до Г. Мясникова. Він писав, що «свобода друку в РРФСР, оточеній ворогами всього світу, є свобода політичної організації буржуазії...», а оскільки «буржуазія (у всьому світі) ще сильніша ніж ми і в багато разів», то давати їй таку зброю, як свобода політичної організації «(= свободу друку, бо друк є центр і основа політичної організації)» — це допомога класовому ворогу, а тому політичне самовбивство¹⁷. Далі Володимир Ілліч наводив схему повалення буржуазією більшовицької влади за

¹⁴ Из переписки А. В. Луначарского и П. И. Лебедева-Полянского // De visu. — 1993. — № 10. — С. 16–24.

¹⁵ Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы. — С. 27.

¹⁶ Ленин В.И. Полное собр. соч. Изд. 5. — М., 1970. — Т. 44. — С. 78.

¹⁷ Там же. — С. 79.

допомогою свободи друку і цим самим виправдовував минуле і майбутнє законодавство у сфері друку.

Перехід до мирного етапу розвитку радянської держави відчутно позначився на цензурних органах. В нових умовах не було потреби розділяти цензурні функції по різних установах та органах як це було у військовий час. Вище партійно-державне керівництво СРСР почало роботу із створення єдиного відомства, яке б об'єднало усі види цензури і стало б на захисті його політико-ідеологічних інтересів. Це питання не раз обговорювалось на засіданнях політбюро ЦК РКП(б) з середини грудня 1921 р.¹⁸

Під час роботи над створенням нового цензурного органу комісією О. Рикова був врахований увесь попередній досвід різних цензурних відомств. Окрім цього було враховано ще кілька тез В. Леніна, які він висловлював у «Письме к земцям». Зокрема, це стосувалось чіткого визначення державою матеріалів, публікування яких заборонено¹⁹. Протистояння з царською цензурою справило на «вождя» великий вплив і він намагався врахувати усі помилки в організації радянського цензурного апарату. В цій же праці він висловився також і проти скасування попередньої цензури, і проти адміністративного свавілля в цензурній практиці, і за розголошення усіх справ про зловживання в друкованих органах й притягнення винних до громадської відповідальності²⁰.

Врахувавши всі пропозиції, РНК Росії 6 червня 1922 р. створила при НКО РСФРР Головне управління у справах літератури і видавництв (Головліт)²¹. Йому підпорядковувались республіканські Головліти, а також ціла мережа місцевих відділень. На ці органи покладался тотальний політичний контроль над усіма видами друкованої продукції, видовищами, регламентація діяльності бібліотек, типографій, архівів, нау-

¹⁸ Власть и художественная интеллигенция: Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953. – М.: МФД, 1999. – С. 35.

¹⁹ Ленин В.И. Полное соб. соч. Изд. 5. – М., 1963. – Т. 6. – С. 354.

²⁰ Там же.

²¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 920, арк. 16–17.

кових закладів та установ²². Таким чином, погляди В. Леніна щодо централізації видавничої та бібліотечної справ і контроль за ними з боку органів «пролетарської» влади було реалізовано. Окрім того, у поточній роботі Головліт керувався чи не найважливішим документом «Переліком відомостей, які не підлягають розголошенню», який формував підходи до оцінки ідеологічної «витриманості» творів. В положенні про Головліт, на відміну пунктів початкової ленінської програми свободи друку, визначалась попередня цензура усіх творів, що показує наскільки політичні реалії змінили погляди вождя на існування та масштаби ідеологічного контролю.

Така позиція В. Леніна щодо політичної цензури брала початок у його непримиренності до будь-якої опозиції. Як зазначав у розмові з Ф. Чуєвим В. Молотов, Володимир Ілліч був «у дечому суворіший за Сталіна. ... Він жодної опозиції терпіти не став би...»²³.

Зокрема, це видно у ситуації із згаданим уже Г. Мясниковим, який висловлювався за свободу друку для всіх політичних сил. Протягом 1923–1928 рр. проти нього ДПУ сфабрикувало справу, за якою його було спочатку вислано за кордон, а потім повернуто і ув'язнено²⁴. Така нетерпимість до будь-якого інакодумства характеризує В. Леніна як цензора, який намагався контролювати (а саме перечитувати) не лише пресу, а й велику частину політичної, економічної та ін. літератури.

В. Ленін був досить жорстким цензором. Він підходив до цензурування творів з точки зору «пролетарської свідомості» та «доцільності» самого існування таких творів. Схожі принципи були притаманні і Л. Троцькому. В. Леніна обурювало, що у виданих книгах не показаний «радянський лад і його

²² Положение о Главлите: Постановление СНК от 6 июня 1922 г. // Систематическое собрание законов РСФСР. – Т. 1. – С. 197–198.

²³ Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева. – М.: Терра, 1991. – С. 184.

²⁴ Мясников Г.И. Философия убийства, или Почему и как я убил Михаила Романова / Публ.: Б. И. Беленкина и В. К. Виноградова // Минувшее: Ист. альм. – [Вып.] 18. – М.: Atheneum; СПб.: Феникс, 1995. – С. 7–191. – В прил.: Из следственного дела 1923–1928 гг. – С. 152–165.

політика: закони, міри переходу до соціалізму тощо». Такі книги він вважав буржуазними, їх видання не правомірним, а людей, які пропускали в друк такі книги називав саботажниками і наказував віддавати під суд²⁵. Навіть найближчих прибічників В. Ленін критикував за «необачність». Так, в травні 1921 р. він надіслав А. Луначарському листа із звинуваченням у потуранні футуризму як «махровій нісенітниці і претензійності»²⁶, а М. Покровського просив боротися з футуризмом²⁷.

Більше того, В. Ленін вимагав регулярної цензури «літературної діяльності професорів і письменників» і покладав обов'язки цензорів на літераторів-комуністів — Ю. Стеклова, М. Ольмінського, І. Скворцова, М. Бухаріна тощо. Згідно його розпорядження члени Політбюро повинні приділяти 2–3 години в тиждень на перегляд ряду видань²⁸.

Отже, з початком 1920-х рр. цензура стала офіційною і спиралася на постанови, положення та декрети вищого партійно-державного керівництва СРСР. До цього часу переважна більшість партійних лідерів уже повністю усвідомила необхідність ідеологічного контролю в загальнодержавному масштабі.

Це, як нікому іншому, було відомо наркомуну освіти РСФРР А. Луначарському. Він був одним з найближчих соратників В. Леніна і «вождь світового пролетаріату» цінував його як надзвичайно обдаровану особистість²⁹. Тому очевидна і спільність поглядів на введення необхідної офіційної цензури. В статті «Свобода книги и революция» він вказував, що в умовах буржуазного оточення «державна не може допустити свободи друкованої пропаганди» тому, що «слово — це зброя». «Цензура? Яке жахливе слово! Але для нас не менш жахливі слова: гармата, багнет, в'язниця і, навіть, держава. Все це для нас жахливі слова, все це їх арсенал, всілякої буржуазії консервативної і ліберальної. Але ми вважаємо священними багнети і

²⁵ *Ленин В.И.* Полное собр. соч. Изд. 5. — М., 1970. — Т. 53. — С. 104.

²⁶ Там же. — Т. 52. — С. 179.

²⁷ Там же. — С. 180.

²⁸ *Жирков Г.В.* Ук. соч. — С. 147.

²⁹ *Щербина В.* Ленин и Луначарский // Литературное наследство. Т. 80. — М., 1971. — С. X.

гармати, самі в'язниці і нашу державу, як засіб зруйнування і знищення всього цього. Те ж саме з цензурою.» Остання, на думку А. Луначарського, є «не жахливою рисою перехідного часу, а дечим, що притаманне впорядкованому соціалізованому життю»³⁰.

Погляди А. Луначарського на існування політичної цензури неоднозначні. З одного боку введення останньої він сприймав як «благо», яке захищало країну від «контрреволюційної ідеології». З іншого ж боку, цензура вбачалась як «неминуче зло»³¹. Такий підхід до державного контролю над культурою був притаманний А. Луначарському.

Різні автори, які вивчають історію радянської політичної цензури, по різному оцінюють його ставлення до останньої. Та переважна більшість із них все ж вважає, що А. Луначарський був проти абсолютної всеохоплюючої цензури. Це простежувалося цілою низкою документів, листів та виступів наркома освіти. В статті «Продукция советской кинематографии с точки зрения ее идейного содержания» він зазначає: «Найбільша дикість в нашому сьогодні — це постійна вимога «стовідсотковості». У справі культурної революції ця вимога шкідлива»³². Добре знаючи діяльність цензурного апарату та динаміку політичних і культурних змін в СРСР, А. Луначарський стверджував, що цензура повинна забороняти навіть великі художні твори, якщо на те є причини, видавати інші — потрібніші на той час. Але й ті твори забувати не слід, прийде і їх черга бути виданими³³. Так А. Луначарський доводив, що «цензура повинна забороняти якомога менше і лише в самих крайніх випадках»³⁴.

Важливо зазначити й ту деталь, що на початку 1920-х рр. Колегія НКЮ на чолі з А. Луначарським часто заступалась за

---

³⁰ Луначарский А.В. Свобода книги и революция // Печать и революция. 1921. – № 1.

³¹ Жирков Г.В. Ук. соч. – С. 151.

³² Там же.

³³ Там же. – С. 149.

³⁴ Измолик В.С., Павлов Б.В. Руководство РКП(б) и организация советской цензуры // Цензура в России: история и современность. – 2001. – Вып. 1. – С. 108.

авторів перед Головлітом і намагалась в дечому стримати цензуру в її заборонах. Колегія намагалась завжди знайти певний компроміс: звільняючи книгу з-під цензурної заборони, різко знижувала тираж, щоб книга не знайшла широкого розповсюдження³⁵. Але все рівно книга бачила світ і хоча б вузькі спеціалісти могли ознайомитися з творчим здобутком автора.

Ставлення до абсолютної цензури та свавілля цензорів нарком освіти висловив у статті «Свобода книги и революция», де зазначив: «Людина, ... яка скаже «геть усі ці забобони про свободу слова, нашому комуністичному ладу відповідає державне керівництво літературою, цензура є не жахливою рисою перехідного часу, а дещо, притаманне впорядкованому соціалістичному життю» і якщо та людина «зробить із цього висновок, що сама критика повинна перетворитися у своєрідний донос чи пригонку художніх творів на примітивно революційні колодки, вона покаже, що під комуністом у неї... по суті сидить держиморда...»³⁶.

Саме такі погляди сприяли пропозиції А. Луначарського усунути від керівництва цензурою П. Лебедева-Полянського, замінивши його «більш лояльним М. Мещеряковим»³⁷. Першопричиною цього стали події січня 1922 р., пов'язані з листом-протестом правління Всеросійської ради письменників на ім'я наркома освіти проти цензурного свавілля. Серед інших лист підписали М. Бердяєв, Ю. Айхенвальд³⁸. Також існувала особиста неприязнь А. Луначарського до керівника Політвідділу Держвидаву (у листуванні П. І. Лебедева-Полянського та наркома відчувається легка нотка сарказму, залякування та шантажу з боку першого. — В. Б.).

Під кінець політичної кар'єри на посту наркома освіти РРФСР в поглядах А. Луначарського все більше простежувалось негативне ставлення до цензури. Ще в 1924 р. в статті «Не пора ли нам организовать Главискусство?» він писав, що

³⁵ Из переписки А.В. Луначарского и П.И. Лебедева-Полянского. — С. 16.

³⁶ Луначарский А.В. Свобода книги и революция // Печать и революция. — 1921. — № 1.

³⁷ Измозик В.С., Павлов Б.В. Ук. соч. — С. 108–109.

³⁸ Из переписки А.В. Луначарского и П.И. Лебедева-Полянского. — С. 16–23.

культурою «керують Головліт та Головрепертком, які як радянські, висковзають іноді із поля зору партії, а як напівпартійні, виявляються заброньованими від керівництва радянського». Тут же нарком нарікав на те, що для нагляду за мистецтвом зокрема, та культурою взагалі, існує велика кількість органів — Агітпроп, Відділ культури ЦК тощо³⁹. Протягом 1926–1929 рр. в ряді статей та виступів він зазначав, що Радянський Союз відокремлюється від світової літератури, художнього та кіномистецтва. Провину за це нарком перекладав на цензурний апарат, який забороняв найвизначніші твори світової культури⁴⁰.

Розуміючи свою безпорадність і безсилість у протистоянні з оновленим цензурним апаратом в новій політичній ситуації, А. Луначарський в 1929 р. за власним бажанням звільнився з поста наркома освіти Росії⁴¹.

Погляди на цензурні процеси в радянському суспільстві з боку вищого партійно-державного керівництва постійно змінювались. На їх еволюцію впливали різні чинники — приналежність до влади чи опозиції, політичні та культурні реалії, уявлення про перспективи політичного і культурного розвитку країни власне самих перших осіб держави. Особистості В. Леніна та А. Луначарського та їх погляди на цензуру періодики і літератури стали виразниками часу становлення більшовицької держави та ідеології.

Їх неоднозначне ставлення до цензури, визначення чітких меж її застосування, стали критеріями подальшої перспективи розвитку СРСР за сценарієм більшовиків. З кінця 1920-х рр. відбувається остаточне відкидання принципів лібералізму у сфері цензурування і перетворення Головліту у черговий каральний партійно-державний орган.

³⁹ *Луначарский А.* Не пора ли нам организовать Главискусство? // Искусство трудящимся. – 1924. – № 3.

⁴⁰ Из переписки А.В. Луначарского и П.И. Лебедева-Полянского. – С. 22; *Жирков Г.В.* Ук. соч. – С. 151–152.

⁴¹ *Луначарский А.В.* Исследования и материалы. – Л., 1978. – С. 209.